

دوفصلنامه علمی مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروغ وحدت)
سال نوزدهم / دوره جدید / شماره ۶۰ / پاییز و زمستان ۱۴۰۲
صص ۱۲۲-۱۳۰ (مقاله علمی - پژوهشی)

مشترکات مذاهب در «الخلل فی الصلاة» (براساس الخلل فی الصلاة محقق کرکی)

• عباسعلی سلطانی

دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد

soltani@um.ac.ir

• محمود ویسی

استادیار گروه فقه و حقوق شافعی دانشگاه بین‌المللی مذاهب اسلامی

m.veysi@mazaheb.ac.ir

• علیرضا عالم زاده

دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه بین‌المللی مذاهب اسلامی (نویسنده مسئول)
ali.alemzadeh64@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۴/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۷/۲۴

چکیده

فریضه نماز، به عنوان عمود دین و سبب قبول شدن دیگر اعمال عبادی مسلمانان و مهم‌ترین فریضه دین اسلام است. در فقه تطبیقی، «صلاة»، از مناسکی است که بررسی تحلیلی و تطبیقی ماهیت، ارکان و شرایط آن موجب آشکار شدن وجوه اشتراک و افتراق دیدگاهها و روش مواجهه مذاهب فقهی اسلامی با آن می‌شود. از دید فقهی غالب مذاهب خمس، وقت، طهارت از حدث و خبث، ستر عورت، استقبال قبله و... شرایطی هستند که صحت نمازهای یومیّه متوقف بر تحقق آنها است. فقه امامیه و مذاهب اربعه، هر یک با بهره بردن از منابع و مستندات خود، احکام فقهی را استنباط و استخراج کرده‌اند که سه مذهب امامیه، حنفیه و حنابله با وجود اختلافاتی، واجبات نماز را به دو دسته رکنی و غیر رکنی تقسیم کرده‌اند؛ اما شافعیّه و مالکیّه معتقدند که واجباتی برای نماز غیر از ارکان وجود ندارد. کتاب «الخلل فی الصلاة» محقق کرکی، رساله فقهی و استدلالی کوتاهی در مورد خلل واقع در نماز و شکایات است که در دو قسم کلی سهو و شک نگاشته است. این مقاله پس از معرفی آن، به بررسی این موضوع به عنوان زمینه‌ای برای ایجاد وحدت بین مذاهب اسلامی، از طریق بیان موارد مورد اتفاق فقهای شیعه و سنی در موضوع الخلل فی الصلاة پرداخته و امکان‌سنجی شده است.

کلیدواژه‌ها: نماز، الخلل فی الصلاة، شروط نماز، أجزاء، فقه تطبیقی.

مقدمه

فقه اسلامی، علم به احکام شرعی فرعی یا به دست آوردن و شناخت وظیفه عملی مکلف از منابع و ادله شرعی است. این دانش سترگ و فاخر محصول قرن‌ها تلاش و اجتهاد فقیهان ژرفاندیش می‌باشد. احکام فقهی از طریق استدلال و تحقیق در منابع چهارگانه قرآن، سنت، اجماع و عقل به دست می‌آید. در کتابهای فقهی دسته‌بندیهای متنوعی برای موضوعات فقهی ارائه شده است. بر اساس دسته‌بندی محقق حلی در «شرایع الاسلام»، این موارد از طهارت تا دیات را در برمی‌گیرد و به پنجاه و دو باب می‌رسد. این ابواب را می‌توان به چهار قسمت تقسیم کرد: ۱. عبادات ۲. عقود ۳. ایقاعات ۴. احکام. در این تحقیق، کتاب «الخلل فی الصلاة» که تألیف محقق کرکی است و تا کنون چاپ نشده است و نسخه‌هایی از آن به شرحی که در صفحات آینده توضیح داده می‌شود، مورد تحقیق و بررسی قرار می‌گیرد.

این کتاب در گروه عبادات است. با توجه به تحقیق و بررسیهایی که از کتابخانه‌ها و فهرستهای راهنما و سایت‌های اطلاع‌رسانی کتابخانه ملی و خانگی کتاب به دست آمد، این اثر چاپ و منتشر نشده است و از آن چهل و هفت نسخه خطی موجود است. این پژوهش با توجه به سه نسخه‌ی متقن اقدم و نزدیک به مؤلف نگاشته شده است که عبارت‌اند از: نسخه شماره ۲۹۳۰۶، کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی، کتابت شده در سال ۹۰۵ق؛ نسخه شماره ۲۱۴۷/۱۵، کتابخانه‌ی ملک، تهران، کتابت شده در ۹۰۸ق؛ و نسخه شماره ض ۱۵۷۴۸، کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی، کتابت شده در سال ۹۰۵ق.

هرچند که فقهای بزرگ در بخش نماز، قسمتی را به این موضوع اختصاص داده‌اند، ولی کمتر اتفاق افتاده که به صورت متمم و مجزا به این امر اختصاص داده باشند. به طور مثال بخش اول کتاب «منهاج الصالحین» که به نام الخلل فی الصلاة، در کتاب الصلاة، سیدعلی

سیستانی، نیز چاپ و منتشر شده است؛ اما به صورت مجزا و در همین موضوع اثری به نام کتاب الخلل فی الصلاة، از سید روح‌الله خمینی وجود دارد که حاوی آرای اجتهادی و استدلالی ایشان، به زبان عربی، در مبحث مربوط به احکام فقهی خلل نماز، که در آخرین سالهای اقامت ایشان در نجف اشرف نوشته شده است. در این مقاله پس از معرفی «الخلل» و مباحث پیرامون آن به سیر تطور الخلل نگاری، پرداخته و ضمن بیان نوع مواجهه‌ی فقهای شیعه و مذاهب اهل سنت با این موضوع، به این سؤالات پاسخ داده می‌شود: از چه زمانی به این موضوع توجه شده و در مورد آن آثاری نگاشته شده است؟ آیا این موضوع می‌تواند به عنوان پلی برای وحدت تلقی شود؟

فقیه شیعه محقق کرکی مشهور به علی بن عبدالعال، محقق ثانی و خاتم المجتهدين (نک: مدرس تبریزی، ۱۳۷۴ش، ج ۲، ص ۷۲؛ روملو، ۱۳۵۷ش، ص ۳۳۱) در منطقه جبل عامل در کرک متولد شد (افندی اصفهانی، ۱۳۷۴ش، ج ۳، ص ۵۲۰) در عصر خویش معروف به علایی و دارای ویژگیهای برجسته بود که او را جامع مقاصد پیشینیان و مؤسس پسینیان و مجدد مذهب حق پیغمبر آخرالزمان و گشاینده ابواب فقه دانسته‌اند (تنکابنی، ۱۳۸۰ش، ص ۳۳۲) وی پس از سفرهای علمی به مصر و عراق و کسب دانش و پرداختن به تعلیم و تعلم، در ایران مستقر گردید و نزد شاه صفوی تقرب یافت به حدی که شاه سلطنت را به او تفویض کرد و خود را یکی از عمال و کارگزاران شیخ خواند و محقق طی احکامی که به اطراف و ولایات نوشت، کیفیت سلوک عمال با رعایا را به آنان گوشزد کرد.

با نگاهی به آثار مهاجرت محقق کرکی به ایران می‌توان دریافت که هدف محقق کرکی با ورود به ایران و همکاری با دولت صفوی، استفاده از وسائل و اسباب فراهم شده برای رشد و توسعه فرهنگ غنی اسلام و گسترش معروف و جلوگیری از نواهی و منکرات بوده

است. او زنده کننده مذهب شیعه در ایران است، زیرا در آغاز دولت صفویه وارد ایران شد و کشور ایران را که تازه در آن مذهب شیعه رسمی شده بود، با اقدامات سازنده و اهتمام زایدالوصف و دانش و تقوای گران بارش با مکتب اهل بیت عصمت و طهارت و مذهب شیعه اثنا عشری آشنا ساخت (آغا جری، ۱۳۸۰ ش، ص ۳۶).

اهمیت تدوین «الخلل فی الصلاة»

ابتلاء و احتیاج عموم مکلفان و از جمله صدور احادیث فراوانی از ائمه معصومین (ع) در خصوص خلل در نماز موجب اهمیت این موضوع شده است. همچنین با توجه به اهمیت زمان و مکان در بررسی آثار علمی، به خصوص نگارشهای فقهی، بررسی تاریخچه و پیشینه نگارشهایی با عنوان «الخلل فی الصلاة» بسیار مهم و تعیین کننده خواهد بود؛ چرا که با روشن شدن دلایل وجودی نگارش رساله‌هایی مجزا، هم دلایل این تصمیم فقیهان در بستر تاریخ و هم نقش تاریخی این نگارش، بیانگر بسیاری از واقعیتهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی آن زمان خواهد بود.

با توجه به آثار موجود، اولین فقیه شیعی که در اثری با عنوان «الخلل» را برای مجموعه‌ای از مباحث فقهی برگزیده، ظاهراً محقق حلی در شرایع است (مروارید، ۱۴۱۰ ق، ج ۴، ص ۸۱۵). فقیهان پیش از محقق حلی، یا به این مسائل توجهی نداشتند، یا ذیل عنوانهای دیگری به این موضوع پرداخته‌اند. به طور مثال صدوق در کتاب المقنع فی الفقه، زیر عنوان «باب السهو فی الصلاة» به برخی مسائل و احکام سهو، پرداخته است (مروارید، ۱۴۱۰ ق، ج ۳، ص ۵۶). صدوق همچنین در کتاب الهدایة بالخیر، زیر عنوان «باب مایعاد منه الصلاة» تنها حدیث معروف «لاتعاد الصلاة الا من خمس» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۸۴، ص ۳۳) را آورده و از آن رد شده است (مروارید، ۱۴۱۰ ق، ج ۳، ص ۸۱). مفید در کتاب المقنعه فی الاصول و الفروع، زیر عنوان

«باب احکام السهو فی الصلاة وما يجب منه اعادة الصلاة» احکام سجده سهو و کیفیت خواندن سجده سهو و چندین بحث دیگر را به اجمال مورد بررسی قرار داده است (مروارید، ۱۴۱۰ ق، ج ۳، ص ۱۲۴).

همچنین طوسی در کتاب النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی، عنوان «باب السهو فی الصلاة و احکامه، ما يجب منه اعادة الصلاة» را انتخاب کرده و همان مباحث مطروحه در آثار پیش از خود، را با شیوه‌ای دیگر بیان کرده و فقط مواردی از خلل که نماز را باطل نمی‌کند، را نیز برشمرده است (طوسی، ۱۳۴۲ ش، ج ۱، ص ۹۰). نیز در تهذیب الاحکام خود با عنوان «باب احکام السهو فی الصلاة وما يجب منه اعادة الصلاة» بابتی دارد (طوسی، ۱۳۹۰ ق، ج ۲، ص ۳۸۵)؛ سلار دیلمی در کتاب المراسم العلویه (سلار دیلمی، ۱۴۱۴ ق، ج ۱، ص ۷۸) با عنوان «ذکر مایلزم المفراط فی الصلاة» آورده که پنج نوع عمل بر مفراط در نماز لازم می‌شود، بعد از آن تقسیم جدید را ارائه نموده است.

قاضی ابن براج در کتاب الجواهر الفقه خود، ضمن بیان شش مسأله، به طور مختصر این مباحث را مورد بررسی قرار داده است. او در کتاب دیگرش المذهب، تقسیم‌بندی طوسی و سید مرتضی را نقل کرده و بحث مفصل‌تری ارائه کرده است (ابن براج، ۱۴۰۶ ق، ج ۱، ص ۱۵۶). ابن حمزه در کتاب الوسيلة الی نیل الفضیلة، با عنوان فصل فی بیان احکام السهو، فقط عنوان را تغییر داده، ولی مطالب را تکرار کرده است (ابن حمزه، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۱۰۲).

از دیگر مواردی که بعدها به دلیل اهمیت این موضوع به صورت مستقل در این مورد رساله‌ای نگاشته شده، می‌توان مواردی را بیان کرد که به چند نمونه اکتفا می‌شود:

۱- الخلل فی الصلاة، تألیف زین الدین علی بحرانی (سده یازدهم هجری)

۲- الخلل فی الصلاة، تألیف شهید اول (د ۷۸۶ هـ. ق)

- ۳- *الخلل فی الصلاة*، تألیف نورالدین ابوالحسن علی بن حسین، مشهور به علی بن عبدالعال، محقق ثانی (د ۹۴۰ هـ.ق)
 - ۴- *الخلل فی الصلاة*، تألیف ابراهیم قطیفی (د ۹۵۰ هـ.ق)
 - ۵- *الخلل فی الصلاة*، تألیف شهید ثانی (د ۹۶۶ هـ.ق)
 - ۶- *الخلل فی الصلاة*، تألیف جمال‌الدین احمد بن محمد بن فهد حلّی (د ۸۴۱ هـ.ق)
 - ۷- *الخلل فی الصلاة*، تألیف میرزا محمد بن حسن شیروانی اصفهانی (د ۱۰۹۴ هـ.ق)
 - ۸- *الخلل فی الصلاة*، تألیف سید محمد مهدی بن مرتضی بن محمد بن عبدالکریم طباطبایی بروجردی نجفی بحر العلوم (د ۱۲۱۲ هـ.ق)
 - ۹- *الخلل در نماز* (به فارسی)، آقامحمد علی کرمانشاهی (۱۱۴۴-۱۲۱۶ هـ.ق)
 - ۱۰- *احکام الخلل فی الصلاة*، مرتضی بن محمد امین انصاری (۱۲۱۴-۱۲۸۱ هـ.ق)
 - ۱۱- *الخلل فی الصلاة*، تألیف محمد علی بن محمد حسن امامی خوانساری (تولد ۱۳۳۲ هـ.ق)
 - ۱۲- *الخلل فی الصلاة*، تألیف میرزا محمد علی بن محمد نصیر چهاردهی (د ۱۳۳۴ هـ.ق)
 - ۱۳- *الخلل فی الصلاة*، تألیف محمد باقر گلپایگانی نجفی (د ۱۳۳۲ هـ.ق)
 - ۱۴- *الخلل فی الصلاة*، تألیف میرزا محمد تقی شیرازی (د ۱۳۳۸ هـ.ق)
 - ۱۵- *الخلل فی الصلاة*، تألیف محمد بن قاسم الحجی البحرانی النخعی (د ۱۳۴۴ هـ.ق)
 - ۱۶- *الخلل فی الصلاة*، تألیف میرزا ابراهیم بن ابی‌الفتح الزنجانی (د ۱۳۵۱ هـ.ق)
 - ۱۷- *الخلل فی الصلاة*، تألیف موسی بن محمد خوانساری نجفی (د ۱۳۶۲ هـ.ق)
 - ۱۸- *الخلل فی الصلاة*، تألیف محمد بن علی حجت کوه‌کمره‌ای (۱۳۱۰-۱۳۷۲ هـ.ق)
 - ۱۹- *الخلل فی الصلاة*، تألیف مظفر بن محمد علی حسینی (سده چهاردهم هجری)
 - ۲۰- *خلل الصلاة و احکامه*، تألیف مرتضی بن عبدالکریم حائری (د ۱۴۰۶ هـ.ق)
 - ۲۱- *الخلل فی الصلاة*، تألیف سید روح‌الله خمینی که مفصل‌ترین و جامع‌ترین کتاب در این مورد محسوب می‌گردد.
- فقه‌ای اهل سنت نیز توجه خاصی به مبحث «الخلل» در نماز داشته‌اند هرچند شاید بتوان گفت رساله‌ای مستقلاً در این باره تدوین نکرده‌اند که در ادامه پیشینه تاریخی نظرات آنها و احکام توافقی رساله الخلل محقق کرکی با این نظرات بیان می‌شود.
- ### ویژگیها و برجستگیهای الخلل فی الصلاة محقق کرکی
- این رساله فقهی و استدلالی که در مورد *خلل فی الصلاة* توسط عالمان و فقه‌های شیعه نگاشته شده، دارای ویژگیهایی مشترک و عمومی است که ما به برخی از آنها اشاره می‌کنیم.
۱. استفاده از آیات و احادیث
- در این اثر هم چون سایر آثار فقیهان برجسته، مباحث مستدل به آیات و احادیث شده، اما نه به آن میزان که بزرگانی مانند مرتضی انصاری و فقیهان معاصر همچون سید روح‌الله خمینی از این موضوع بهره برده‌اند. وی با اشاراتی چند به این موضوع به صورتی ساده و دقیق به طرح مصادیق پرداخته و سعی در تقسیم‌بندی جامع و مانع و نیز کاربردی داشته است.
۲. تقسیم‌بندی ساده و دقیق
- برخی از علما برای کاربردی‌تر شدن رساله، تمامی سعی خود را در تقسیم‌بندی ساده و دقیق، مباحث و مصادیق نموده‌اند. موضوعی که فقیهان بعد، با تکمیل روش متقدمان، این موضوع را به صورتی کامل و جامع مورد بررسی و تحقیق قرار دادند، تا جایی که

رساله *الخلل فی الصلاة*، سید روح الله خمینی جامع ترین و کامل ترین اثری شد که در این موضوع نگاشته شده است.

۳. تکثیر فروع

در این رساله شاید بتوان گفت که محقق کرکی، از اولین افرادی باشد که با زیرشاخه های متنوع و اشکالات و سؤالاتی که در مبحث امکان ایجاد و برخورد با آن وجود داشت را مورد توجه قرار داده و مطرح کرده که پس از طرح سعی در پاسخ آن نموده است و این خود به عنوان یکی دیگر از شاخصه های این آثار قابل توجه است.

۴. تمرکز بر اصل موضوع

در برخی از آثار فقیهان برجسته که در مورد *الخلل* نگاشته اند، در کنار طرح موضوع، انبوهی از اطلاعات، مباحثی در مورد رجال، تتبع در احوال و اقوال دیگر فقیهان و سایر زمینه ها وارد موضوع شده که در اثر محقق کرکی خبری از آن نیست. ایشان تنها به طرح موضوع، تقسیم بندی آن و هرآنچه راهگشای خواننده در این موضوع بوده را پیش روی خواننده، قرار داده است و گویا علاقه ای به طرح مباحث دیگری نداشته است.

پیشینه «الخلل فی الصلاة» در فقه اهل سنت
اطلاع و آگاهی از نظریات فقهای اهل سنت از عوامل و عناصر بسیار مؤثر در فهم اخبار و کیفیت اجتهاد است، بنابر قول سید حسین بروجردی، فقه شیعه، حاشیه ای بر فقه اهل سنت است (شکوری، ۱۳۷۰، ش، ص ۳۰) پس با درک متن، حاشیه ی آن نیز بهتر فهمیده می شود. از این روی اجمالی از نظریات و آراء فقیهان برجسته ی اهل سنت را مورد بررسی قرار می دهیم:

۱- امام محمد بن ادریس شافعی در کتاب «*لام*» قسمتی به نام «باب السجود السهو» را آورده و تنها

به مسائل سهو و شکوک را به اختصار مورد بررسی و توجه قرار داده است (شافعی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۲۸).
۲- امام مالک بن انس، در کتاب «*المدونة الكبرى*» با عنوان «ما جاء فی السهو فی الصلاة»، مسائل مربوط به سهو را مورد توجه قرار داده است (مالک، ۱۴۱۵، ج ۱، صص ۲۱۸-۲۲۶)

۳- امام بخاری در «*صحيح*» خود ضمن باب السجود السهو، به صورتی مستند به احادیث و روایات، ولی مختصر به این موضوع توجه کرده است (بخاری، ۱۴۲۲، ج ۲، صص ۶۸-۷۰)

۴- مسلم بن حجاج قشیری نیشابوری در «*صحيح*» در باب سهو در نماز به این موضوع پرداخته است (مسلم، ۱۴۱۲، ج ۱، صص ۳۹۹-۴۰۵)

۵- شمس الدین سرخسی، در کتاب «*مبسوط*» خود در «باب السهو» به صورت اجمالی مبطلات نماز را همچون: زیاد کردن رکعت های نماز، ترک سجده، مسائل شکوک و... را مورد توجه قرار داده است (سرخسی، ۱۴۱۴، ج ۱، صص ۲۲۲-۲۲۹)

با نگاهی دقیق به آثار اهل سنت، می توان دریافت که در این آثار به عنوان اولین نگارش های فقهی، توجه خاصی به این موضوع صورت گرفته و بیشترین توجه در مذهب شافعی با ذکر جزئیات بوده است، هرچند که فقهای شیعه به صورت مجزا آثاری در موضوع *الخلل* نگاشته اند؛ اما اگر با نگاهی وحدت گستر به این موضوع توجه شود، می توان چنین استدلال کرد که همه مذاهب در پی حل مشکلات و سؤالات مسلمانان و پیروان خود بوده اند و تنها روش پرداختن به موضوع تفاوت داشته است.

احکام توافقی کتاب *الخلل* با نظرات علمای اهل سنت

در نهایت با بررسی آثار بزرگان فقه اهل سنت و شیعه چنین می توان گفت که هرچند در *الخلل فی الفقه* فقهای شیعی، بسیار به جزئیات توجه شده و این توجه به

صورت اثری منظم و منسجم، تدوین یافته است، که در قسمت پیشین به صورت جزئی به آنها اشاره شد و نمونه‌هایی بیان شد، تمامی مذاهب اسلامی در این موضوع اتفاق نظر و اشتراک دارند که اگر در واجبات نماز اخلال وارد شود آن هم به صورت عمدی، باعث ابطال نماز خواهد شد و اگر اخلالی به سهو در آنها صورت گرفت باید با سجده سهو جبران گردد (نک: حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۳۰۳؛ شافعی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۵۲؛ مالک، ۱۴۱۵ق، ج ۱، صص ۶۶-۱۰۵).

محقق کرکی در *الخلل فی الصلاة* می‌فرماید قاعده کلی این است که گفته شود: «کسی اخلال به جزئی از نمازش نماید، سهو (از روی فراموشی) و در محل خودش یادش بیاید، واجب است بر او که آن را انجام دهد به جهت اینکه جبران‌ش ممکن است و هنوز از محل آن نگذشته است و اگر بعد از گذشت و انتقال به جزء دیگر یادش آمد و منتقل عنه (چیزی که از آن گذشته) و منتقل الیه (چیزی که به آن انتقال پیدا کرده و رسیده) هر دو رکن باشند، نمازش باطل است، چه آنکه اگر برگردد و مافات را انجام دهد، رکنی اضافه شده و اگر نماز را ادامه دهد و مافات را حبران نکند، رکنی کم شده و هردو (چه رکنی کم شود و چه رکنی زیاد شود) باطل است، همانند کسی که قیام را فراموش کند و نیت کند یا نیت را فراموش کند و تکبیرة الاحرام را گوید یا تکبیر را فراموش کند و شروع به قرائت نماید یا اینکه رکوع را فراموش کند و به سجده برود یا هر دو سجده را از یک رکعت فراموش کند و به رکوع رکعت بعد برسد و یادش آید و فرقی نمی‌کند این امور در دو رکعت اول یا دو رکعت آخر باشد و کسی که فراموش کرده قرائت حمد یا سوره یا بعض این دو را مثلاً حرفی از کلمه یا اعراب حرفی را فراموش کرده و قبل از رکوع یادش آمد (أتوبه) برگردد و از همانجا در مرتبه آن و مابعدش را انجام دهد و یک سجده سهو هم برای زیاده به جا آورد.

همچنین حنفیه موضوع سجده سهو را بعد از تسلیم نماز ذکر کرده و گویند که «سَبَبُ سُجُودِ السَّهْوِ، فَهُوَ أَنْ يَتْرُكَ الْمُصَلِّي وَاجِباً، أَوْ يَزِيدَ رُكْنَاً كَالرُّكُوعِ وَ السُّجُودِ وَ إِذَا سَهَا مَرَّاراً يَكْفِيهِ سَجْدَتَانِ؛ لِأَنَّ التَّكَرَّارَ غَيْرُ مَشْرُوعٍ عِنْدَهُمْ وَلَوْ سَهَا فِي سُجُودِ السَّهْوِ، لَا سَهْوَ عَلَيْهِ» (سرخسی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۲۲۲)؛ «سبب سجده سهو آن است که نمازگزار فعل واجبی را ترک کرده یا یکی از ارکان را که رکوع و سجود است زیاد به جا آورده باشد، هرگاه چند مرتبه سهو کرد دو سجده کافی است چون تکرار سجده سهو نزد آنها مشروع نیست، هرگاه در سجده سهو باز هم سهو کرد برای او سهوی نیست».

مالکیه در جایگاهی که نقص به همراه زیادتی در نماز روی داده باشد، محل آن را قبل از تسلیم نماز ذکر کرده‌اند ولی اگر تنها زیادتی در نماز روی داده باشد، سجده سهو باید بعد از تسلیم نماز انجام گردد، آنها گویند: «إِنْ كَانَ السَّهْوُ فِي النُّقْصَانِ وَ كَانَ مَتْرُوكُ مُسْتَحَبّاً فَيَسْجُدُ لَهُ سُجُودَ السَّهْوِ، وَ إِنْ كَانَ الْمَتْرُوكُ فَرَضاً مِنْ فَرَائِضِ الصَّلَاةِ فَلَا يَجِبُ لَهُ السُّجُودُ، بَلْ لَا بُدَّ مِنَ الْإِتْيَانِ بِهِ. وَ إِنْ كَانَ السَّهْوُ فِي الزِّيَادَةِ كَمَا لَوْ زَادَ رُكُوعاً أَوْ رُكُوعَيْنِ، أَوْ رَكْعَةً، أَوْ رَكْعَتَيْنِ، فَيَجِبُ بِسُجُودِ السَّهْوِ» (مالک، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۴۰)؛ «اگر سهو در چیزی است که ناقص شده و مستحبی است که ترک شده برای آن باید سجده سهو کرد و اگر آن چه ترک شده واجب بوده در این صورت سجده سهو آن را جبران نمی‌کند، بلکه خود آن را باید به جا آورد. اگر سهو در زیادی چیزی بود مانند یک یا دو رکوع، یا یک یا دو رکعت، سجده سهو آن را جبران می‌کند». حنابله موضع سجود سهو را هم قبل و بعد از تسلیم ذکر کرده‌اند و گویند که «سَبَبُ سُجُودِ السَّهْوِ، زِيَادَةُ وَ نُقْصَانٌ وَ شَكٌّ، وَ مِثَالُ الزِّيَادَةِ أَنْ يَزِيدَ قِيَاماً أَوْ قُعُوداً، فَمَنْ قَعَدَ مَكَانَ الْقِيَامِ، أَوْ قَامَ مَكَانَ الْقُعُودِ، سَجَدَ لِلْسَّهْوِ، أَمَّا النُّقْصَانُ فَلَهُ عَمَلِيَّةٌ خَاصَّةٌ عِنْدَهُمْ وَ هِيَ إِذَا تَذَكَّرَ النُّقْصَانَ قَبْلَ الشَّرُوعِ بِقِرَاءَةِ الرُّكْعَةِ التَّالِيَةِ، يَجِبُ

أَنْ يَأْتِيَ بِمَا سَهَا عَنْهُ، وَ يَسْجُدُ لِلْسَّهْوِ، مِثَالُ ذَلِكَ إِذَا سَهَا عَنِ الرُّكُوعِ وَهُوَ فِي الرُّكْعَةِ الْأُولَى وَ بَعْدَ السُّجُودِ تَذَكَّرَ فَيَأْتِيَ بِالرُّكُوعِ، ثُمَّ يُعِيدُ السُّجُودَ وَ إِذَا تَذَكَّرَ بَعْدَ أَنْ دَخَلَ فِي الرُّكْعَةِ الثَّانِيَةِ وَ شَرَعَ بِالْقِرَاءَةِ، تَهْمَلُ الْأُولَى كُلِّيَّةً وَ تُصِيحُ الثَّانِيَةَ هِيَ الْأُولَى. أَمَّا الشَّكُّ الْمَوْجِبُ لِسُجُودِ السَّهْوِ، فَمِثَالُهُ أَنْ يَشُكَّ فِي تَرْكِ الرُّكُوعِ أَوْ فِي عَدَدِ الرُّكْعَاتِ، فَإِنَّهُ يَبْنِي عَلَى الْمُتَيَقِّنِ وَ يَأْتِيَ بِمَا شَكَّ بِهِ وَ يَتِمُّ الصَّلَاةَ، ثُمَّ يَسْجُدُ لِلْسَّهْوِ وَ يَكْفِيهِ سَجْدَتَانِ لِجَمِيعِ السَّهْوِ وَ إِنْ تَعَدَّدَ الْمَوْجِبُ وَ لَا سَهْوَ لَكَثِيرِ السَّهْوِ عِنْدَهُمْ» (ابن قدامة، ۱۳۸۸ق، ج ۱، ص ۶۷۳)؛ «سبب سجده سهو زیاده و نقصان و شک است و مثال زیاده این است که اگر قیام و قعودی زیاد شود یعنی کسی به جای قیام بنشیند یا به جای نشستن بایستد برای سهو باید سجده کند، اما برای نقصان عملی خاص است. مثلاً اگر قبل از شروع به رکعت بعدی، نقصان را به یاد آورد واجب است آن چه سهو کرده به جا آورد و سجده سهو کند مانند این که اگر مشغول رکعت اول است و رکوع را سهو کرد و بعد از سجود به یاد آورد باید رکوع را به جا آورد و باز سجده را اعاده کند. هرگاه بعد از دخول در رکعت دوم به یاد آورد و شروع به قرائت کرد رکعت اول به کلی مهمل می شود و رکعت دوم، رکعت اول حساب می شود. اما شکی که موجب سجده سهو می شود، مثل این است که در ترک رکوع شک کند یا در عدد رکعات، باید بنا را بر یقین گذارد و آن چه را در آن شک دارد به جا آورد و نماز را تمام کند، سپس سجده سهو به جا آورد و برای تمام سهوها دو سجده کافی است اگرچه موجب متعدد باشد و همین طور برای کثیر الشک سهوی نیست».

شافعیه موضع سجود سهو را بعد از تشهد ذکر کرده و چنین اعتقاد دارند: «سَبَبُهُ تَرْكُ سُنَّةٍ مُؤَكَّدَةٍ أَوْ زِيَادَةٍ؛ «سبب سجده سهو ترک سنت مؤکد است یا افزایش کلام است که باعث سجده سهو خواهد شد». فقه امامیه نیز بین حکم شک و سهو تفاوت قائل است. آنها گویند: «لَا يَتَعَنَّى بِالشَّكِّ فِي شَيْءٍ مِنْ أَعْمَالِ الصَّلَاةِ إِذَا حَصَلَ

بَعْدَ الْفَرَاغِ مِنْهَا وَلَا بِشَكِّ الْمَأْمُومِ بَعْدَ الرُّكْعَاتِ مَعَ ضَبْطِ الْإِمَامِ، وَلَا بِشَكِّ الْإِمَامِ مَعَ ضَبْطِ الْمَأْمُومِ، ... وَلَا عِبْرَةَ بِشَكِّ كَثِيرِ الشَّكِّ، وَلَا بِالشَّكِّ فِي فِعْلٍ مِنْ أَعْمَالِ الصَّلَاةِ بَعْدَ الدُّخُولِ بِالْغَيْرِ، مِمَّا هُوَ مُتَرَتِّبٌ عَلَيْهِ ...» (مغنیه، بی تا، ج ۱، ص ۱۱۷)؛ «اگر در چیزی از افعال نماز در موقعی که پس از اتمام آن باشد شک کرد، اعتنا نکند و نیز مأوم پس از ضبط امام به شک خود اعتنا نکند همین طور امام با ضبط مأوم اعتنا به شک خود نکند، ... و به شک کثیر الشک اعتباری نیست و همچنین به شک در جزئی از افعال پس از وارد شدن فعل بعدی اعتباری نیست». همچنین بنا به نظر محقق کرکی: «مَنْ نَسِيَ تَشَهُدًا أَوْ جُزْءًا مِنْهُ ذَكَرَ بَعْدَ رُكُوعِهِ أَمَّا لَوْ ذَكَرَ الْأَخِيرَ قَبْلَ التَّسْلِيمِ أَوْ فِي إِثْنَائِهِ أَتَى بِهِ وَ بَعْدَهُ يَقْضِيهِ وَ يَسْجُدُ لِلْسَّهْوِ» (محقق کرکی، بی تا، ج ۲، ص ۱۲۶)؛ «اگر فرد در نماز تشهد یا جزئی از آن را فراموش کرد بعد از رکوع به یاد آورد باید بعد از سلام قضای آن را به جا آورد و سجده سهو انجام دهد».

با بررسی نظرات فقهای اهل سنت و نظر محقق کرکی می توان گفت که ایشان اتفاق نظر دارند که بحث الخلل در دو موضوع سهو و شک در نماز مطرح می شود که نمونه ای برای سهو از فقهای اهل سنت و کرکی نقل شد و به طور کلی بیان شد که سجده سهو در جایی صورت می گیرد که نقصان یا زیادتی در جزئی از اجزای غیر رکنی نماز صورت گیرد که شرح آن و اقسام آن در کتب مفصل بیان شده است.

نتیجه گیری

در پایان و با توجه به بررسی تطبیقی موضوع و توجه فقها و صاحبان نظر شیعه به خلل الصلاة و فقهای اهل سنت به موضوع سهو در نماز، می توان گفت که فقه اهل سنت به عنوان فقه متقدم، به این موضوع با در نظر گرفتن اصول و مبانی فقه هرکدام از آنها، توجه کرده و دیدگاهی دقیق نسبت به این موضوع داشته است که در بالا نیز به برخی از آنها اشاره شد، اما فقهای شیعه

سید مرتضی علم‌الهدی در کتاب *جمل العلم و العمل* خود با تقسیم‌بندی جدیدی نسبت به تقسیمات فقهای پیش از خود، فروع بیشتری را مورد توجه و بحث قرار داده است.

البته باید یادآوری کرد که در آثار بزرگان اهل سنت نیز همین روشمندی به شکل خاص خود آنها وجود دارد، که گاهی با طرح سؤال و جواب و گاهی با شکل بیان موضوعات فرعی و ذکر احادیث و روایات، موضوع اصلی طرح شده است، ولی در آثار علمای شیعی، چند ویژگی عمومیت دارد که تمرکز بر اصل موضوع، تقسیم‌بندی ساده، تکثیر فروع و دقت در جزئیات، در کنار استفاده از احادیث و روایات، قابل توجه است.

در نهایت بر اساس آنچه گفته شد پیشنهاد می‌شود با بازبینی و تصحیح و احیای تراث و آثار بزرگان فقه اهل سنت و آثار مستقل فقهای شیعه که در زمینه‌های فقه عبادی نگاشته شده، گامهای موثری برای اعتصام به حبل‌الله و وحدت امت اسلام برداشت آن چنان که می‌توان موضوع «الخلل فی الصلاة» را پلی برای وحدت بین مذاهب اسلامی برشمرد، که در این پژوهش سعی شد نمونه‌هایی از این اتفاق آراء بیان شود.

توجه خاص به موضوع *خلل الصلاة* داشته و آن را بیشتر و تخصصی‌تر مورد تحقیق و مذاقه قرار داده‌اند و حتی به نگارش آثار و کتابی به شکل مجزا در این مورد پرداخته‌اند که به برخی از آنها در پیشینه تحقیق اشاره شد. فقهای شیعه در این موضوع بیش از چهل اثر مستقل و برجسته نگاشته‌اند که نمایانگر توجه و اهمیت فقه امامی به این موضوع است.

با توجه به آثار موجود، اولین فقیه شیعی که در اثری با عنوان «الخلل» را برای مجموعه‌ای از مباحث فقهی برگزیده، ظاهراً حلی در کتاب *شرایع الاسلام* است. فقیهان پیش از حلی، یا به این مسائل توجهی نداشتند، یا ذیل عنوانهای دیگری به این موضوع پرداخته‌اند. به طور مثال صدوق در کتاب *المقنع فی الفقه*، زیر عنوان «باب السهو فی الصلاة» به برخی مسائل و احکام سهو، پرداخته است. صدوق همچنین در کتاب *الهدایة بالخیر*، زیر عنوان «باب مایعاد منه الصلاة» تنها حدیث معروف «لا تعاد الصلاة الا من خمس» را آورده و از آن رد شده است. مفید در کتاب *المقنعة فی الاصول و الفروع*، زیر عنوان «باب احکام السهو فی الصلاة و ما یجب منه اعادة الصلاة» احکام سجده سهو و کیفیت خواندن سجده سهو و چندین بحث دیگر را به اجمال مورد بررسی قرار داده است.

کتابنامه

- ابن‌براج، عبدالعزیز بن‌نحیر (۱۴۰۶ق). *المهذب*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن‌حمزه طوسی، محمد بن‌علی (۱۴۰۸ق). *الوسيلة الی نیل الفضیلة*. قم: کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی.
- ابن‌قدامه، عبدالله بن‌احمد (۱۳۸۸ق). *المغنی*. قاهره: مکتبة القاهرة.
- افندی اصفهانی، میرزا عبدالله (۱۳۷۴ش). *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء* (ترجمه محمدباقر ساعدی). مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- انصاری، مرتضی بن‌محمد امین (۱۴۱۳ق). *احکام*
- *الخلل فی الصلاة*. قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- آغاجری، سید هاشم (۱۳۸۰ش). *کنش دین و دولت در عصر صفوی*. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۰۸ق). *الذریعة الی تصانیف الشیعة*. قم: اسماعیلیان.
- بخاری، محمد بن‌اسماعیل (۱۴۲۲ق). *صحیح البخاری*. دمشق: دار طوق النجاة.
- بیجان، محمد جواد (۱۳۷۲ش). *محقق ثانی مقتدای*

- شیعه. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- تنکابنی، محمد بن سلیمان (۱۳۸۰ش). قصص العلماء. قم: حضور.
- حائری، مرتضی (۱۴۲۰ق). خلل الصلاة و احکامه. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق). تذکرة الفقهاء. قم: مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث.
- خمینی، سید روح الله (۱۴۱۰ق). الخلل فی الصلاة. قم: مطبعة مهر.
- روملو، حسن بیگ (۱۳۵۷ش). احسن التواریخ. تهران: بابک.
- سرخسی، محمد بن احمد (۱۴۱۴ق). المبسوط. بیروت: دارالمعرفة.
- سلار دیلمی، حمزة بن عبدالعزيز (۱۴۱۴ق). المراسم العلویة فی الأحکام النبویة. قم: معاونت فرهنگي مجمع جهانی اهل بیت (ع).
- شافعی، محمد بن ادريس (۱۴۱۰ق). الأم. بیروت: دارالمعرفة.
- شریف مرتضی، علی بن حسین (۱۳۸۷ق). جمل العلم و العمل. نجف: مطبعة الآداب.
- همو (۱۴۱۷ق). مسائل الناصریات. قم: مرکز البحوث و الدراسات العلمية.
- شکوری، ابوالفضل (۱۳۷۰ش). نگاهی به روش فقهی مصلح بزرگ آیت الله بروجردی. آینه پژوهش، ۲(۱)، ۳۰-۷.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۹۰ق). تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- همو (۱۳۸۷ق). الجمل و العقود فی العبادات. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- همو (۱۳۴۲ش). النهاية فی مجرد الفقه و الفتاوی. اصفهان: مؤسسه تحقیقات و نشر معارف.
- مالک بن انس (۱۴۱۵ق). المدونة الكبرى. بیروت: دارالکتب العلمية.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- محقق کرکی، علی بن حسین (بی تا). رسائل المحقق الکرکی. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- مدرس تبریزی، محمدعلی (۱۳۷۴ش). ریحانه الادب. تهران: خیام.
- مروارید، علی اصغر (۱۴۱۰ق). سلسلة الینایع الفقهيّة. بیروت: مؤسسه فقه الشیعة؛ الدار الإسلامیة.
- مسلم بن حجاج نیشابوری (۱۴۱۲ق). صحیح مسلم. بیروت: دارإحياء التراث العربی.
- مغنیه، محمدجواد (بی تا). الفقه علی المذاهب الخمسة. بی جا: بی نا.
- موسوی خوانساری، سید محمدباقر (۱۳۶۰ش). روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات. تهران: کتاب فروشی اسلامیة.